

УДК 159.922.766

Л. Прокоф'єва

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОЇ ТА ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕР У ДІТЕЙ
З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ**

Стаття присвячена виявленню наявності взаємозв'язку емоційної та пізнавальної сфер у дітей з розумовою відсталістю і особливостей розвитку пізнавальної та емоційної сфер. Автор доводить, що вивчення саме емоційної сфери розумово відсталих сприятиме корекції наявних недоліків у пізнавальній сфері.

Ключові слова: розумова відсталість, пізнавальна сфера, емоційна сфера, розвиток особистості, психічний дефект.

Постановка проблеми

Аналіз динаміки розповсюдження психічних і поведінкових розладів за тривалий історичний період дозволяє виявити певні закономірності і тенденції, а також прогнозувати стан психічного здоров'я населення, що є необхідним при плануванні довгострокових, стратегічних заходів, направлених на позитивні зміни у сфері охорони психічного здоров'я [11].

Увага до проблем розумової відсталості викликана тим, що кількість людей з цим видом аномалій не зменшується. Про це свідчать статистичні дані по всіх країнах світу [11]. Ця обставина робить першорядним питання про створення умов для максимальної корекції порушень розвитку дітей даної категорії.

Мета дослідження

Метою нашого дослідження є виявлення за результатами аналізу наукової літератури наявності взаємозв'язку емоційної та пізнавальної сфер у дітей з розумовою відсталістю.

Завдання

- 1) проаналізувати дані наукової літератури з проблем розумової відсталості;
- 2) виявити особливості розвитку пізнавальної та емоційної сфер за даними вчених.

Основний матеріал

Проблему розумової відсталості вивчали такі відомі вчені, як Л. А. Венгер, Л. С. Виготський, Д. Н. Ісаєв, Н. А. Коломінський, К. С. Лебединська, В. І. Лубовський, М. С. Певзнер, В. Г. Петрова, С. Я. Рубінштейн. Серед вітчизняних вчених цю проблему досліджували В. І. Бондар, Т. П. Вісковатова, Т. Д. Ілляшенко, А. В. Ніколаєнко, А. Г. Обухівська, М. В. Рождественська, Н. М. Стадненко, О. П. Хохліна та ін. Проте більшість досліджень присвячені вивченню олігофренії в цілому, без розмежування її на ступені.

Термін «розумова відсталість» став загальноприйнятим у світовій психіатрії протягом останніх двох десятиліть, а також увійшов до міжнародних класифікацій психічних хвороб і національних класифікацій багатьох країн, замінивши термін «олігофренія», який тривалий час був поширений у нашій країні і деяких інших країнах світа.

Доведено, що в основі олігофренії лежить психічний недорозвиток. І в першу чергу, це проявляється в інтелектуальній недостатності та характеризується синдромом відносно стабільного, не прогресуючого слабоумства. Результати досліджень багатьох учених [1, 5, 9 та ін.] вказують на те, що у олігофренів відзначається недорозвинення й інших властивостей, а саме емоційності, моторики, сприймання, уваги.

Більшість учених [1, 4 та ін.] відзначають, що провідним симптомом розумової відсталості є дифузне (кількісне) ураження кори головного мозку. Але не виключаються і окремі (локальні) ураження, що призводять до різноманітності порушень у розвитку психічних, особливо вищих пізнавальних, процесів та їх емоційній сфері. Їхні дослідження дозволяють говорити про те, що одні психічні процеси у розумово відсталих дітей виявляються несформованими більш різко, інші – залишаються відносно підлягаючими зберіганню.

Г. Е. Сухарева [9], переслідуючи мету виявлення клінічних особливостей розумової відсталості і розробки критеріїв відмежування її від схожих станів, визначила основні клінічні прояви олігофренії. До них вона віднесла:

- 1) переважання інтелектуального дефекту;
- 2) відсутність прогресивності стану.

Аналіз досліджень багатьох учених [1, 2, 5 та ін.] дозволяє виділити такі основні особливості розумової відсталості:

- 1) тотальний характер психічного недорозвинення;
- 2) переважне ураження найбільш диференційованих, специфічно людських функцій – мислення і мови – при відносному збереженні більш давніх інстинктивних переживань.

К. С Лебединська [3] уточнює, що залежно від глибини психічного недорозвинення змінюється і ступінь виразності кожної з цих особливостей: чим більше понижений рівень психічного розвитку, тим ясніше виступає тотальний характер олігофренічного слабоумства. Такого ж погляду дотримуються й такі українські вчені, як Т. Д. Ілляшенко та Н. М. Стадненко [12].

Згідно з міжнародною класифікацією захворювань (МКЗ-10), розумова відсталість підрозділяється на форми:

- легка (IQ в межах 50–70);
- помірна (IQ в межах 35–49);
- важка (IQ в межах 20–34);
- глибока (IQ нижче 20).

При легкому ступені розумової відсталості (дебільності) виділяють ще три ступеня:

- легкий ступінь – IQ в межах 64–70;
- середній ступінь – IQ в межах 58–63;
- виражений ступінь – IQ в межах 51–57.

За даними українських вчених [1, 12 та ін.], серед дітей з порушеннями інтелекту на легку ступінь розумової відсталості (дебільність) припадає 70–80%.

Як показує аналіз доступної нам літератури, найбільш численною, перспективною і вивченою групою розумово відсталих дітей, згідно з МКБ-10, є діти з легким і помірним ступенем розумової відсталості.

Всі ступені розумової відсталості (дебільність, імбецильність, ідіотія) мають свій темп розвитку, свої якісні особливості та час їх прояву. В той же час між ними немає ясних меж, і вони виявляють, більш-менш виразно, такі загальні ознаки олігофренії, як тотальність затримки розвитку і переважне недорозвинення складніших диференційованих психічних функцій.

Узагальнення досліджень багатьох учених [2, 3, 5 та ін.] показує, що у дітей з важким ступенем розумової відсталості (ідіотією) немає реакції на звичні подразники, або вона неадекватна; увага відсутня або край нестійка; мова не розвинена, обмежується звуками, окремими словами, немає розуміння зверненої до них мови. Діти даної категорії або абсолютно не опановують статичними і локомоторними навиками, або набувають їх дуже пізно. Автори вказують на те, що будь-яка осмислена діяльність при ідіотії недоступна. Також відзначається, що емоції у таких дітей елементарні та пов'язані тільки із задоволенням або незадоволенням, що виражається найпримітивнішим чином у вигляді збудження або крику. Дуже легко виникає афект злості, що виявляється в сліпій люті і агресивних тенденціях, нерідко направлених на себе. Глибокому недорозвиненню психіки нерідко відповідають грубі дефекти фізичного розвитку.

Дослідження вчених [3, 12 та ін.] вказують на те, що діти з середнім ступенем розумової відсталості проявляють досить диференційовані та різноманітні реакції на оточення; мова їх недорікувата та аграматична; вони можуть вимовляти нескладні фрази. Розвиток статичних і локомоторних навиків відбувається з великою затримкою. Дітям даної категорії доступні нескладні узагальнення. Унаслідок відносно доброї механічної пам'яті та пасивної уваги вони можуть засвоювати елементарні знання, якими користуються як штампами. Емоції бідні, одноманітні, всі психічні процеси тугоподвижні та інертні. На зміну обстановки діти з помірною розумовою відсталістю дають своєрідну негативну реакцію. В той же час особистість їх більш розвинена, чим при ідіотії, вони образливі, соромляться своїх недоліків, адекватно реагують на осуд або схвалення.

Аналіз спеціальної літератури і результатів експериментальних досліджень [4, 5, 9 та ін.] показує, що діти з легким ступенем розумової відсталості (дебільністю) здібні до навчання, опановують нескладні трудові процеси, можливо їх соціальне пристосування у відомих межах. Для них характерний досить високий рівень мови, їхня поведінка адекватніша і самостійна, що в якійсь мірі маскує слабкість мислення. Деякі автори [4, 12] вважають, що цьому сприяє добра механічна пам'ять. Проте спеціальні дослідження [3, 5 та ін.] виявляють у дітей даної категорії слабкість абстрактного мислення та переважання конкретних асоціацій. Емоції, воля і вся особистість при дебільності більш розвинені, ніж при імбецильності. У дітей з легким ступенем розумової відсталості наголошується слабкість самовладання, нездатність пригнічувати свої уподобання, недостатнє міркування своїх вчинків, деяка імпульсивність поведінки.

Узагальнення даних спеціальної літератури [2, 5, 12 та ін.] свідчить, що в даний час достатньо добре вивчені особливості мислення, сприймання, пам'яті, мови, особливості психічного розвитку дітей з розумовою відсталістю, але залишаються маловивченими емоції і відчуття цієї категорії дітей. Хоча такі вчені, як Т. П. Вісковатова [1] та Д. Н. Ісаєв [2] відзначають значні відмінності емоційних реакцій дітей з розумовою відсталістю. Проте в дослідженнях цих авторів про-

блема емоцій і відчуттів дітей даної категорії висвітлюється лише побічно. Хоча, на наш погляд, знання особливостей емоційної сфери у дітей з інтелектуальною недостатністю сприятиме, прямо або опосередковано, корекції наявних недоліків у пізнавальній сфері.

Питання про відносини між афективною і пізнавальною сферами було предметом численних дискусій. Дана проблема важлива тому, що відображає уявлення про положення емоцій у системі психічного, головною особливістю і основою якого завжди розглядалися процеси пізнання.

У літературі є дані про взаємозв'язок емоційності та інтелекту [6, 7, 10 та ін.]. Однак слід відзначити неоднозначність трактування емоційності, відсутність опису її якісних особливостей, і тому, можливо, відсутність пояснення причинно-наслідкових відношень між цими двома явищами.

Узагальнюючи визначення емоцій багатьма вченими, О. П. Саннікова [8] визначає емоції як вид психічного відображення, а емоційність як стійку якість індивідуальності. На думку автора, емоції як складні системні психологічні утворення, як складові емоційної сфери особистості характеризуються багатьма параметрами: знаком (позитивні або негативні) і модальністю (якістю), тривалістю та інтенсивністю (силою), рухливістю (швидкість зміни емоційних станів) і реактивністю (швидкість виникнення, вираженість і адекватність емоційного відгуку на зовнішні та внутрішні стимули), а також ступенем усвідомленості емоцій і ступенем їх довільного характеру. О. П. Саннікова вважає, що емоційність визначається як сукупність різних параметрів, важливіші з яких характеризують якість емоційного переживання, його модальність і знак, оскільки вони виражають ознаки емоцій.

На думку О. К. Тихомирова та В. Е. Ключко [10], емоції є каталізатором інтелектуального процесу. Автори вважають, що емоції можуть покращувати або погіршувати розумову діяльність, прискорювати або уповільнювати її. У своїх дослідженнях О. К. Тихомиров і В. Е. Ключко називають емоції координатором розумової діяльності. Вони вказують на те, що емоції забезпечують гнучкість, перебудову, корекцію розумової діяльності, відхід від стереотипу, зміну актуальних установок.

Л. В. Путляєва [6] виділяє три функції емоцій у розумовому процесі:

- 1) емоції як складова частина пізнавальних потреб, що є витоків розумової діяльності;
- 2) емоції як регулятор самого пізнавального процесу на визначених його етапах;
- 3) емоції як компонент оцінки досягнутого результату, тобто як зворотний зв'язок.

В історії психології домінувала традиція відособлення емоційних процесів в окрему сферу, що протиставляється сфері пізнання в принциповому розрізненні, наприклад, розуму і серця, відчуттів і пізнання, інтелекту і афекту. Достатньо вираженою є також тенденція визнавати при зіставленні цих сфер первинність і перевагу процесів пізнання.

У відношенні до пізнавальних процесів емоції виступають не тільки в пасивній ролі. Існують переконливі дані [6, 7], які свідчать про те, що емоції є найважливішим чинником регуляції процесів пізнання. Наприклад, емоційна забарвленість є однією з умов, які визначають мимовільну увагу і запам'ятовування, цей же чинник здатний істотно полегшити або ускладнити довільну регуляцію цих процесів.

Інтелектуальна діяльність може більшою чи меншою мірою відчувати вплив з боку емоційних процесів. Деякі психологи [6, 7] відзначають вплив емоцій на процеси уяви і фантазії. Наприклад, емоція, викликана тривалим голодуванням, приводить до появи фантазій, що мають характер задоволення бажань, тобто фантазій компенсаторного характеру.

Як показує аналіз літературних джерел [6, 7, 10 та ін.], емоції, що виникли у зв'язку із захоплюючим для людини завданням, зберігаються ще якийсь час після припинення роботи і додають специфічну спрямованість інтелектуальним процесам.

Дослідження Я. Рейковського [7] показують, що емоційні процеси:

— по-перше, активізують інтелектуальні процеси, тобто сприяють їх посиленню, значному розширенню, а іноді й прискоренню;

— по-друге, вибірково впливають на зміст інтелектуальних процесів, сприяючи виникненню таких асоціативних процесів, зміст яких пов'язаний із змістом емоційних процесів; емоція агресії, наприклад, сприяє появі агресивних асоціацій, емоція страху — тривожних.

У дослідженнях деяких авторів [7, 10 та ін.] виводиться ряд принципово важливих положень щодо залежності емоцій від характеру діяльності суб'єкта, про регулюючу їх ролі в цій діяльності і про їх розвиток у процесі засвоєння людиною суспільного досвіду. В них, перш за все, звертається увага на те, що мислення як реальний психічний процес вже саме є єдністю інтелектуального й емоційного, а емоція — єдністю емоційного та інтелектуального.

Відомо, що емоції і відчуття виграють істотну роль у розвитку особистості. У дитини з розумовою відсталістю наявність в емоційній сфері грубих первинних змін сприяє своєрідному психопатологічному формуванню характеру, нових негативних його якостей, що різко ускладнюють корекцію основного психічного дефекту. От чому вивчення емоцій і відчуттів розумово відсталої дитини, їх формування і виховання мають таке важливе значення.

У 1936 році Л.В. Занков [5] опубліковує результати психологічного аналізу особистості розумово відсталих дітей, страждаючих різною глибиною дефекту. У своїх дослідженнях автор показав, що за наявності інтелектуальної недостатності вплив емоцій в одних умовах сприяє компенсації дефекту, а в інших виникає лжекомпенсація.

В результаті проведених досліджень Л. В. Кузнецова, Л. І. Переслені і Л. І. Солнцева [4] встановили не тільки залежність інтелекту від афекту, але і зворотну залежність афекту від інтелекту. На їх погляд, єдність динамічних словесних систем, єдність афекту та інтелекту є основним положенням, на якому повинно бути побудовано вчення про природу природженого слабоумства в дитячому віці. Крім цього, автори вказують на те, що в ході розвитку змінюються не стільки властивості та будова інтелекту і афекту, скільки відносини між ними. Більше того, зміни афекту та інтелекту опиняються в прямій залежності від зміни їх міжфункціональних зв'язків і відносин, від того місця, яке вони займають в свідомості на різних ступенях розвитку.

Дослідження деяких авторів [2, 5 та ін.] вказують на те, що відмінність слабоумної і нормальної дитини полягає не стільки в особливостях самого інтелекту або самого афекту, скільки в своєрідності відносин, що існують між цими сферами психічного життя, і шляхів розвитку, які проробляє відношення афективних та інтелектуальних процесів.

Прояв емоцій не залежить від якісної своєрідності структури дефекту, тобто від приналежності дитини до певної клінічної групи. Розвиток емоцій розумово відсталих дітей значною мірою визначається правильною організацією усього їх життя і наявністю спеціальної педагогічної дії, здійснюваної батьками і педагогами. Благотворні умови сприяють згладжуванню імпульсних проявів гніву, образи, радості, виробленню правильної побутової поведінки, закріпленню необхідних для життя в сім'ї або в дитячій установі навиків і звичок, а також дозволяють дітям зробити перші кроки у напрямі контролю за своїми емоційними проявами.

Вивчення емоцій і відчуттів у дітей з розумовою відсталістю, правильне їх формування і виховання сприяє формуванню характеру, нових позитивних властивостей особистості і зрештою, корекції основного психічного дефекту.

Таким чином, дослідження показують, що перехід дитини від нижчих форм емоційного життя до вищих, інакше кажучи, розвиток вищих відчуттів безпосередньо пов'язаний із зміною відносин між афектом та інтелектом.

Висновки

Дослідження виявило, що на сучасному етапі достатньо добре вивчена пізнавальна сфера дітей з розумовою відсталістю, але мало вивченими залишаються емоції і відчуття таких дітей. На жаль, дані про взаємозв'язок емоційної та пізнавальної сфер, як показує аналіз наукової літератури, практично відсутні або фрагментарні та неглибокі. Хоча доведено, що емоційні процеси, по-перше, активізують інтелектуальні процеси, тобто сприяють їх посиленню, значному розширенню, а іноді й прискоренню; по-друге, вибірково впливають на зміст інтелектуальних процесів, що сприяє виникненню таких асоціативних процесів, зміст яких пов'язаний зі змістом емоційних процесів. Тому вивчення саме емоційної сфери розумово відсталих сприятиме, прямо або опосередковано, корекції наявних недоліків у пізнавальній сфері.

Література

1. *Висковатова Т. П.* Задержка психического развития, обусловленная неблагоприятным влиянием природных и антропогенных факторов: Монография. — Одеса: ЮУПУ, 1996. — 264 с.
2. *Исаев Д. Н.* Умственная отсталость у детей и подростков. — СПб.: Речь, 2003. — 389 с.
3. *Лебединская К. С.* Степени умственного недоразвития при олигофрении // Отбор детей во вспомогательную школу / Сост. Т. А. Власова, К. С. Лебединская, В. Ф. Мачихина. — М.: Просвещение, 1983. — С. 18–22.
4. *Основы специальной психологии* / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева / Под ред. Л. В. Кузнецовой. — М.: Академия, 2002. — 480 с.
5. *Петрова В. Г.* Психология умственно отсталых школьников. — М.: Академия, 2002. — 160 с.
6. *Путляева Л. В.* О функциях эмоций в мыслительных процессах // Вопросы психологии. — 1979. — № 5. — С. 12–17.
7. *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций / Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1979. — 392 с.
8. *Саннікова О. П.* Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці. — Одеса: СМІЛ, 2003. — 256 с.
9. *Сухарева Г. Е.* Клинические лекции по психиатрии детского возраста (клиника олигофрении). — М.: Медицина, 1965. — 337 с.
10. *Тихомиров О. К., Клочко В. Е.* Эмоциональная регуляция мыслительной деятельности // Вопросы психологии. — 1980. — № 5. — С. 23–31.

11. Юр'єва Л. Н. Динамика распространения психических и поведенческих расстройств в мире и в Украине // Медицинские исследования. – 2001. – Т. 1, вып. 1. – С. 32–33.
12. Лляшенко Т. Д., Стадненко Н. М. Аномальна дитина в школі: Навч.-метод. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 120 с.

Л. Прокоф'єва

Измаильский государственный гуманитарный университет

**ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ СФЕР У ДЕТЕЙ
С УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТЬЮ**

Резюме

Статья посвящена выявлению наличия взаимосвязи эмоциональной и познавательной сфер у детей с умственной отсталостью и особенностей развития познавательной и эмоциональной сфер. Автор доказывает, что изучение именно эмоциональной сферы умственно отсталых будет способствовать коррекции имеющихся недостатков в познавательной сфере.

Ключевые слова: умственная отсталость, познавательная сфера, эмоциональная сфера, развитие личности, психический дефект.

L. Prokofjeva

Izmail state humanitarian university

**INTERCOMMUNICATION OF EMOTIONAL AND COGNITIVE SPHERES
FOR CHILDREN WITH A MENTAL BACKWARDNESS**

Summary

The article is devoted the exposure of presence of intercommunication of emotional and cognitive spheres for children with a mental backwardness and features of development of cognitive and emotional spheres. An author leads to, that the study of emotional sphere is mental backward will be instrumental in the correction of the present failings in a cognitive sphere.

Key words: mental backwardness, cognitive sphere, emotional sphere, development of personality, psychical defect.